

«ДІТИ БЕЗ ГНІЗДА»

Ліквідація Гетьманщини і Запорозької Січі, введення загальноросійського управління та устрою, проведення централізаторської політики російського уряду в Україні обумовили наявність значної козацької маси, яка втратила традиції попередніх засобів життя. Запровадження нового територіального устрою та нових адміністративних установ у 70–80-х роках XVIII століття дозволяло створити Російській імперії централізований механізм контролю за козаками, які втрачали особисту свободу, право на володіння землею та інші права, ставали наймитами, державними або поміщицькими селянами, почали відбувати військову повинність у регулярній російській армії.

Це не влаштовувало українських козаків, які до останнього трималися за традиційні способи життя. Саме тому російська адміністрація відчувала соціальну напругу, пов'язану з колишніми запорожцями, і, щоб зменшити цей ризик, намагалася проводити зважену політику щодо них. Тим паче, що в разі примусового і швидкого руйнування їхніх традиційних способів життя і господарювання вони могли вдатися до активних форм протесту або емігрувати до сусідніх держав — Молдавського князівства, Польщі,

Османської імперії та ін. Разом з тим необхідність заселення приєднаних до Російської імперії південних територій, розподіл цих значних земельних масивів серед російського дворянства, місцевої старшини, створення міцної економічної бази для реалізації планів щодо подальшого розширення територій Російської імперії на південь і на захід (так звані «Грецький» та «Польський» проекти) також вимагало від влади виваженої політики щодо місцевого населення. Однією з таких груп населення було козацтво, яке асоціювалося у Михайла Грушевського зі становищем «вибитих зі свого гнізда степових орлів».

Вихід до Чорного моря, який отримала Росія в результаті Кючук-Кайнарджийського миру 1774 року, виявився могутнім поштовхом для заселення й освоєння степового Дніпро-Бузького межиріччя. Уряд Катерини II, зацікавлений у закріпленні досягнутих успіхів, усіляко сприяв масовому переселенському рухові. «Всякого звання людям», за винятком кріпаків, надавалося право отримання земельних ділянок на пільгових умовах. Селянам-утікачам, запорожцям, нижчим військовим чинам, українським посполитим оголошувалася амністія, надавалися пільги і різні привілеї за умови повернення їх з-за кордону і поселення на нових землях. Створюючи сприятливі умови для колонізації південних районів, російська адміністрація разом з тим розуміла, що заселення краю ще не гарантувало справжнього закріплення стратегічних позицій Росії на Чорному морі. Утримувати значну кількість військ у складному регіоні було досить непросто і вимагало значних витрат.

Отже, російська адміністрація повинна була виробити такі компромісні форми взаємовідносин із козацьким населенням українських територій, які б задовольнили обидві сторони. Одним із виходів могло стати залучення коза-

ків до військової служби і, зокрема, створення іррегулярних формувань. Виникнення штучних іррегулярних «козацьких військ» із українського населення, а саме таку назву отримали ці формування в історичних джерелах та літературі, стало наслідком збігу інтересів різних соціально-політичних сил. З одного боку, колишні запорожці та задунайці, які перебували на південних землях, намагалися відтворити якщо не Січ, то подібну установу, що могла б забезпечити їм сприятливі умови для господарювання, звільнити від феодального гноблення, надати пільги, реалізувати їхнє бажання «козакувати». За це вони згодні були відбувати військову службу, брати участь у бойових діях. З іншого боку, російський уряд, зацікавлений у якнайшвидшому освоєнні регіону, охороні кордонів, поповненні військового контингенту напередодні російсько-турецьких війн, схвально сприймав бажання самих козаків. Крім того, уряд сам ініціював створення козацьких формувань, зважаючи на те, що перебування в регіоні значної кількості неорганізованого населення зі споконвічним прагненням до козацької волі могло стати небезпечним для держави. Тодішні керманічі розуміли, що цю «козацьку» енергію населення потрібно було спрямувати в контрольоване русло. Разом з тим на території колишньої Гетьманщини, де населення (старшина, козацтво, посполиті та ін.) було більш організованим, достатньо чисельним, проживало значно компактніше, виявляло корпоративність та чітку ідентифікацію, потрібно було проводити обережну, продуману, навіть компромісну політику уряду для унеможливлення активного соціального незадоволення. Зважаючи на всі ці обставини, тут були задіяні дещо інші механізми «переробки» козацького населення. Особливу увагу на реорганізацію і збільшення місцевого військового контингенту звернув князь Григорій Потьомкін — генерал-губер-

Виникнення Бузького, Катеринославського та Чорноморського козацьких військ було пов'язано з підготовкою російсько-турецької війни 1787–1791 років, але кожне з них пройшло попередній період становлення й оформлення. Так, виникнення Бузького війська безпосередньо пов'язано з Нововербованим козацьким полком, сформованим у 1769 р. генералом Олександром Прозоровським із населення України та волонтерських частин із вихідців із Дунайських князівств. Чорноморське козацьке військо серед усіх створених в останній чверті XVIII століття посідало особливе місце, адже формувалося з колишніх запорозьких козаків, а отже, мало традиції бойового досвіду та організації.

Створення іншого Катеринославського козацького війська також пов'язано із загостренням відносин Російської імперії з Туреччиною. У цей час усі поселення між Бугом та Інгульцем і частково по Дніпру призначалися для поповнення вже існуючого Бузького війська та для створення нових частин. Наказом від 3 липня 1787 року однодворці, поселені у Катеринославській губернії по колишній Українській лінії, переводилися у козацьке звання і склали особливий козацький корпус за зразком Війська Донського. 12 листопада корпус отримав назву Катеринославського козацького війська або війська Новодонських козаків. Очолив його полковник Війська Донського Матвій Платов разом із донською старшиною (своя старшина з'явилася лише в 1788 р.). Матвій Платов — граф, генерал від кавалерії. Народився 6 серпня 1751 року в Старочеркаську в родині військового старшини. Служив у 1766 р. урядником у Донській військовій канцелярії. Із 1772 року — командир козацького свого імені полку. Перше бойове хрещення отримав у російсько-турецькій війні